

Επιμέλεια: Χατζκεν Φλαϊντσε 2003
«Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον
Εμφύλιο - Τρόμος και Συνέχειες» ΚΑΘΑΝΙΩΤΗ

Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση
- Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης

MARGARET E. KENNA

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, αυτήν που υιοθέτησαν από κοινού οι άνδρες και οι γυναίκες που φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν στο εσωτερικό της χώρας για πολιτικούς λόγους μεταξύ 1936 και 1949. Αυτές οι μορφές οργάνωσης μεταφέρθηκαν από τη μια «γενιά» κρατουμένων στην άλλη.

ΟΛΟΠΑΓΗ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Η φυλακή εγγράφεται στη σειρά των παραδειγμάτων τα οποία οι κοινωνιολόγοι χαρακτηρίζουν ως «ολοπαγή ιδρύματα», υποδηλώνοντας τους οργανισμούς που επιδιώκουν την εξάσκηση ολοκληρωτικού ελέγχου στα άτομα που βρίσκονται σε αυτούς.¹ Οι τρεις σφαίρες της ζωής, οι οποίες συνήθως είναι διακριτές, ο ύπνος, η ψυχαγωγία και η εργασία, «λαμβάνουν χώρα στον ίδιο χώρο και υπό την επίβλεψη της ίδιας και μοναδικής αρχής».² Κατά τη μελέτη κλειστών ιδρυμάτων, όπως νοσοκομείων, σχολείων με οικότροφους μαθητές, στρατοπέδων εργασίας και κάθε λογής μοναστηριών, οι επιστήμονες διακρίνουν την επίσημη δομή από την ανεπίσημη, το ιδεώδες από το πραγματικό, και παίρνουν υπόψη τους την οπτική γωνία από την οποία δίνεται κάθε άποψη. Σε κάθε επίπεδο θα υπάρξουν αποκλίσεις ανάμεσα στις οδηγίες που οι υπεύθυνοι ενός ολοπαγούς ιδρύματος (δάσκαλοι, γιατροί και νοσοκόμοι, διευθυντές φυλακών και δεσμοφύλακες) έχουν λάβει από τους ανωτέρους τους, στον ορισμό που οι ίδιοι δίνουν ως προς το σκοπό του θεσμού, στο ρόλο τους στα πλαίσιά του, στο πώς σκοπεύουν να επιτύχουν τους στόχους τους, καθώς και στις καθημερινές τους πρακτικές. Υπάρχουν επίσης διαφορές ως προς το πόσο ανεκτικό είναι απέναντι στα ανεπίσημα και μη θεσμοθετημένα συστήματα που λειτουργούν. Τα καταπιεστικά «κλειστά» ιδρύματα προκαλούν αντιδραστικές απα-

1. Ern. Goffman, *Asylums*, Penguin Books, Harmondsworth 1961.

2. Ern. Goffman, *Asylums*, ibid, p. 17.

ντήσεις: ανεπίσημες μορφές ανυπακοής, σύγκρουσης, ακόμα και ανοικτής εξέγερσης. Κατ' αναλογία, υπάρχουν αποκλίσεις μεταξύ αυτού που υποτίθεται ότι κάνουν οι τρόφιμοι (οικότροφα παιδιά, ασθενείς, φυλακισμένοι), της δικής τους άποψης για το σύστημα και αυτού που στην πραγματικότητα κάνουν. Μεταξύ των τροφίμων κάθε ιδρύματος υπάρχουν αυτοί των οποίων η συμπεριφορά θεωρείται αποδεκτή και αυτοί των οποίων η συμπεριφορά θεωρείται παρεκτροπή και μερικές φορές τιμωρείται από τους άλλους εγκλείστους.

Υπάρχουν σημαντικές εθνικές και πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο που λειτουργούν τα διάφορα ολοπαγή ιδρύματα. Για παράδειγμα, ένας Βρετανός θα μείνει έκπληκτος με την ιδέα ότι οι ασθενείς των ελληνικών νοσοκομείων ή οι κρατούμενοι των φυλακών μπορούν να παραγγείλουν τροφή έξω από το ίδρυμα ή να δεχτούν φαγητά που φέρνουν συγγενείς και φίλοι, καθώς στη χώρα του τα νοσοκομεία και οι φυλακές είναι πολύ πιο απόλυτα ως προς αυτά τα θέματα. Οι συνθήκες στις ελληνικές φυλακές και στους τόπους εξορίας κατά την περίοδο την οποία εξετάζει η παρούσα εργασία ήταν τέτοιες που επέτρεπαν στους κρατούμενους και στους εξόριστους να εγκαθιδρύσουν ένα δικό τους πλήρες σύστημα μεταξύ τους και να διατηρήσουν στοιχεία του ακόμα και όταν οι συνθήκες κράτησης γίνονταν ολοένα και πιο καταπιεστικές. Αυτό είχε γίνει εν μέρει δυνατό από την ίδια την κυβέρνηση, μέσω της χρήσης του Ιδιωνύμου, το οποίο επέτρεπε τη σύλληψη και τη φυλάκιση ή την εκτόπιση χωρίς δίκη, αλλά παράλληλα επέτρεπε στους κρατούμενους που είχαν συλληφθεί βάσει αυτού του νόμου να διαφοροποιηθούν από τους ποινικούς κρατούμενους. Από την πλευρά τους οι αρχές ήθελαν να αποτρέψουν την επαφή των πολιτικών κρατούμενων με τους άλλους φυλακισμένους, για να μην τους «μολύνουν» με τις ιδέες και τις πράξεις τους, αλλά ήθελαν επίσης να αφαιρέσουν την αίγλη του ιδιαίτερου καθεστώτος των πολιτικών κρατουμένων και να τους επαναπροσδιορίσουν ως όμοιους με τους άλλους αδικοπράγυντες. Ο χωρισμός των πολιτικών κρατούμενων και εξόριστων από τους άλλους επέτρεψε στους ανθρώπους αυτής της κατηγορίας να δημιουργήσουν κοινοτικές μορφές οργάνωσης και να ζήσουν την καθημερινή τους ζωή με τρόπους διαφορετικούς από αυτούς της έξω ζωής.

Η ΜΕΤΑΞΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Μόλις ο Μεταξάς κατέλαβε την εξουσία στις 4 Αυγούστου 1936, διέταξε τη σύλληψη και φυλάκιση ή εκτόπιση, βάσει του Ιδιωνύμου, όλων όσων ορίζονταν ως απειλή για την πολιτική σταθερότητα της Ελλάδας. Η κατηγορία αυτή περιελάμβανε στελέχη και μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας και άλλων αριστερών πολιτικών κομμάτων και ομάδων, συνδικαλιστικά στελέχη, αριστερούς ή συμπαθούντες την Αριστερά και όσους ήταν ύποπτοι συμμετοχής σε κάποια από

τις παραπάνω κατηγορίες. Η εκτόπιση ως μορφή ποινής είχε χρησιμοποιηθεί από προηγούμενες κυβερνήσεις προκειμένου να αποτραπεί η κοινωνικη δραστηριότητα ατόμων θεωρούμενων ως επικίνδυνων για τη δημόσια τάξη. Η κατηγορία αυτή περιελάμβανε και ζωοκλέφτες, εμπόρους ναρκωτικών και ναρκομανείς. Οι πολιτικοί κρατούμενοι του μεταξικού καθεστώτος συχνά βρέθηκαν εξόριστοι στους ίδιους τόπους με τους εξόριστους του κοινού ποινικού δικαίου, αλλά φαίνεται ότι οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είχαν σημαντικές επαφές μεταξύ τους.³ Προφανώς η εκτόπιση των δύο κατηγοριών εξορίστων στους ίδιους τόπους ήταν μια προμελετημένη πολιτική των αρχών, με σκοπό να δημιουργήσουν στον πληθυσμό την εντύπωση ότι οι δύο φαινομενικά διαφορετικές αντικοινωνικές δραστηριότητες ήταν κατά κάποιον τρόπο συνδεδεμένες. Ένας από τους λόγους της αντιπάθειας των αριστερών για τα ρεμπέτικα, που συχνά περιγράφονται ως τα ελληνικά μπλουζ, ήταν ο συσχετισμός αυτού του είδους μουσικής με τα ναρκωτικά, τους ναρκομανείς, την πορνεία και τη μικρο-εγκληματικότητα, ένα συσχετισμό που προσπάθησαν επίμονα να αποφύγουν, ιδίως μέσω της πειθαρχημένης οργάνωσης της κοινοτικής ζωής τους.

Η αποστολή κορυφαίων αντικαθεστωτικών στην εξορία φαίνεται ότι σε μερικές περιπτώσεις έδωσε μια χρονική διέξοδο στις αρχές, ενώ ταυτόχρονα άλλοι χώροι μετατρέπονταν σε κέντρα κράτησης, όπως για παράδειγμα η Ακροναυπλία. Σκοπός των αρχών δεν ήταν μονάχα να απομονώσουν τους δραστήριους αντικαθεστωτικούς, αλλά και να εξευτελίσουν τους πολιτικούς κρατούμενους ζητώντας τους να υπογράψουν δήλωση μετανοίας με την οποία αποκήρυσσαν τον κομμουνισμό, είτε ήταν ή είχαν υπάρξει κομμουνιστές είτε όχι. Έχει αποδειχθεί από πολλές πηγές ότι στη φυλακή, και μερικές φορές και στην εξορία, κακομεταχειρίζονταν και βασάνιζαν τους κρατούμενους είτε για να υπογράψουν δηλώσεις είτε και χωρίς κανένα λόγο. Προκειμένου να «υπογράψουν», οι κρατούμενοι υφίσταντο κάθε λογής φυσική και ψυχολογική βία. Εκτελέσεις άρχισαν να γίνονται μόνο μέσα στην Κατοχή και συνεχίστηκαν στη διάρκεια του Εμφυλίου.

Κοινωνική οργάνωση στη φυλακή και στην εξορία

Οι άνδρες και οι γυναίκες που συνελήφθησαν από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αυτοοργανώθηκαν σε ομάδες. Τέτοιες ομάδες είχαν αρχίσει να δημιουργούνται από τους πολιτικούς κρατούμενους και εξόριστους περίπου είκοσι χρόνια πριν, από την εποχή της εξορίας του Μπεναρόγια στη Νάξο, μετά την απεργία του Μάρτη του 1914. Οι δύο κύριες μορφές οργάνωσης που χρησιμοποιήθηκαν αναφέρονταν ως «ομάδες συμβίωσης» και ως «κολεκτίβες». Η ονομασία «κολεκτίβα» φαίνεται ό-

3. Μια περιγραφή των εξορίστων ναρκομανών στην Ίο κατά την ίδια περίοδο βλ. στο Μ. Γενίτσαρης, *Μάγκας από μικράκι - Αντιβιογραφία*, Δωδώνη, Αθήνα 1992, κεφ. 7.

τι άρχισε να χρησιμοποιείται όταν όλοι οι κρατούμενοι, ή η μεγάλη πλειοψηφία τους, ήταν κομμουνιστές,⁴ ενώ η ονομασία «ομάδα συμβίωσης» χρησιμοποιούνταν όταν οι κομμουνιστές ήταν μειοψηφία.⁵ Κομμουνιστές συγγραφείς αναφέρουν ότι πάντα οι κομμουνιστές έπαιρναν την πρωτοβουλία για τη δημιουργία αυτών των ομάδων, πληροφορία που επιβεβαιώνουν και μερικές μη κομμουνιστικές πηγές. Οι ομάδες συμβίωσης σε γενικές γραμμές είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά: Όλοι όσοι ήταν πολιτικοί κρατούμενοι ήταν αυτομάτως μέλη και έπρεπε να τηρούν τους κανόνες της ομάδας. Γίνονταν τακτικές συνελεύσεις και οι αποφάσεις τίθονταν σε ψηφοφορία. Οι κυβερνητικές αρχές που ήταν υπεύθυνες για τους φυλακισμένους ή για τους εξόριστους έκαναν τις συνεννοήσεις με τους εκπροσώπους των ομάδων, συνήθως μέλη μιας κεντρικής επιτροπής. Τα πλεονεκτήματα από την ιδιότητα του μέλους μιας ομάδας συμβίωσης ήταν οφθαλμοφανή, μολονότι μερικοί προτιμούσαν μια πιο χαλαρή σχέση με αυτήν, ενώ υπήρχαν και αποχωρήσεις ομάδων κρατουμένων για ιδεολογικούς λόγους.⁶

Οι ομάδες συμβίωσης διευθύνονταν από επιτροπές («επιτροπή» ή «γραφείο»). Τα μέλη της ομάδας επέλεγαν σε γενική συνέλευση ορισμένα άτομα για τις επιτροπές, ψηφίζοντας μετά τις ομιλίες τους. Ο Κώστας Γαβριηλίδης έχει γράψει στο προσωπικό του ημερολόγιο ότι αυτός ο ίδιος και κάποιοι άλλοι είχαν εκλεγεί στην πρώτη γενική συνέλευση της ομάδας των εξόριστων στην Ανάφη το Σεπτέμβριο του 1936. Οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι είχαν αρμοδιότητες σε συγκεκριμένους τομείς της κοινής ζωής: προμήθειες, υγιεινή, εκπαίδευση κτλ. Για τον καθορισμό των καθηκόντων στα πλαίσια αυτών των επιτροπών λαμβάνονταν υπόψη οι ειδικές γνώσεις και οι ικανότητες των μελών.

Οι ομάδες συμβίωσης υποδιαιρούνταν σε ομάδες βασισμένες στο κατάλυμα, είτε επρόκειτο για το κελί της φυλακής είτε για τα σπίτια ή τα δωμάτια στην εξορία. Τα περισσότερα μέλη τους εισέπρατταν από την κυβέρνηση ένα μικρό ποσό, μέρος του οποίου κατέθεταν σε κοινό ταμείο για το ενοίκιο του καταλύματος, την αγορά τροφίμων, εφοδίων, φαρμάκων κτλ. Για οικονομική βοήθεια και για την προμήθεια ιατρικού και εκπαιδευτικού υλικού στηρίζονταν επίσης σε πολιτικές οργανώσεις

4. Βλ. Β. Μπαρζιώτας, *Στις φυλακές και εξορίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978, σελ. 21· Γ. Πικρός, *Ντοκουμέντα 1924-1936, Τόμος Β - Καλύκα, φυλακές, ξερονήσια, Καρανάση*, Αθήνα 1978, σελ. 20.

5. Στη φυλακή η ομάδα συμβίωσης και η κομματική οργάνωση ήταν περίπου το ίδιο πράγμα και συνήθως ονομαζόταν «κολεκτίβα». Στην εξορία, την εποχή του Μεταξά, λόγω του μεγάλου αριθμού των μελών της ομάδας συμβίωσης, η κομματική φράξια της ομάδας ενδέχεται να αποτελούνταν από το ένα τρίτο των μελών.

6. Για παράδειγμα οι αρχιεραριστές, μια ομάδα που θεωρούσε τον εαυτό της πιο καταρτισμένη θεωρητικά και ορθόδοξη από τους άλλους κομμουνιστές (βλ. Β. Μπαρζιώτας, *Στις φυλακές και εξορίες*, ό.π., σελ. 41· Αντ. Φλούντζης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες 1937-1943*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σελ. 216· Κ. Γαβριηλίδης, *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα 1997· Μ. Kenna, *Social Organisation of Exile*, Routledge, London 2001, p. 66).

και στις οικογένειες των πλέον εύπορων μελών τους. Η παραλαβή και η διανομή αυτών των επιπλέον χρημάτων και εφοδίων εξαρτούνταν από την ανοχή των αρχών, και οι απαγορεύσεις αποστολής ή διανομής αλληλογραφίας, επιταγών ή δεμάτων ήταν συχνές είτε για λόγους τιμωρίας είτε για λόγους ελέγχου.

Στο εσωτερικό των μεγάλων ομάδων υπήρχαν συχνά υπο-ομάδες συγκροτημένες στη βάση του τόπου καταγωγής (Αθηναίοι, Πελοποννήσιοι), του πολιτικού προσανατολισμού (τροτσκιστές) ή της ιατρικής τους κατάστασης (φυματικοί). Οι ομάδες συμβίωσης έδιναν επίσης όνομα, και μερικές φορές άλλαζαν το υπάρχον όνομα, στα κτήρια και στα δωμάτια που ζούσαν, καθώς και στον περιβάλλοντα χώρο. Μερικές φορές τα ονόματα αυτά ήταν ειρωνικά (π.χ., ονόμαζαν Κόκκινη Πλατεία ένα μικρό χώρο όπου γυμνάζονταν). Επίσης οι κρατούμενοι σημείωναν και γιόρταζαν τις εθνικές και πολιτικές επετείους (25η Μαρτίου, Πρωτομαγιά), καθώς και τις μέρες που δέχονταν γράμματα ή δέματα, καθορίζοντας έτσι το ημερολόγιο με δικούς τους όρους.

Για τους φυλακισμένους, η διαχείριση των σχέσεών τους με τις άλλες κατηγορίες κρατουμένων αλλά και τους δεσμοφύλακες και τους αρμόδιους έπρεπε να είναι καθορισμένη. Στην εξορία έπρεπε να επιλυθούν τα προβλήματα των σχέσεων με τους ντόπιους, των σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών (είτε επρόκειτο για εξόριστους είτε για ντόπιους), συμπεριλαμβανομένων των σχέσεων με τους άλλους εξόριστους. Όλα αυτά καθορίζονταν από κώδικες γνωστούς σε όλους.⁷ Ωστόσο οι κανόνες δεν τηρούνταν πάντα, όπως προκύπτει από ορισμένες μαρτυρίες οι οποίες αναφέρονται σε τιμωρίες ή σε εκδιώξεις μελών που παραβίαζαν ή αγνοούσαν αυτούς τους κανόνες, με αποφάσεις της κεντρικής επιτροπής της ομάδας συμβίωσης. Η τιμωρία των ιδίων των μελών της επιτροπής όταν παραβίαζαν τους κανονισμούς ήταν ακόμα πιο περίπλοκη υπόθεση και συνήθως την ανέθεταν σε ανώτερα στελέχη. Ένα συχνά εμφανιζόμενο πρόβλημα, που φαίνεται ότι έπαιρνε τη μορφή τάσης στις ομάδες συμβίωσης, αφορούσε μέλη των κεντρικών επιτροπών τα οποία, προφανώς, ασθένεια ή αδυναμία, απάλλασσαν εαυτούς από τη συμμετοχή στην προμήθεια και στην προετοιμασία της τροφής, καθώς και στην εκ περιτροπής με τα άλλα μέλη της ομάδας εκπλήρωση των καθηκόντων καθαριότητας. Ο Β. Μπαρτζιώτας⁸ αναφέρει ότι το 1937 βρήκε μερικά μέλη της επιτροπής της Ανάφης να έχουν ξεχωριστό ταμείο και να τρώνε χώρια και διαφορετικό φαγητό από τους άλλους κρατούμενους. Ο Μίνος Σταυρίδης⁹ αφηγείται ότι στις φυλακές Αβέρωφ το 1947 οι ηγέτες απέφευγαν συστηματικά τη συμμετοχή τους ακόμα και στις πιο ελα-

7. «Οποιοσδήποτε γνωρίζει τις ομάδες συμβίωσης των εξοριστών θα γνωρίζει τον δεκάλογο που δέπει τη ζωή ενός στρατοπέδου. Επί του προκειμένου μας ενδιαφέρει ο κανόνας υπ' αριθμ. 10, που απαγορεύει τις σχέσεις μεταξύ των δυο φύλων» (βλ. Βαρθς Βαρθινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Φυλίστου, Αθήνα 1996, σελ. 514).

8. Β. Μπαρτζιώτας, *Στις φυλακές και εξορίες*, ό.π., σελ. 110.

9. Β. Βαρθινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 541-542.

φριές δουλειές, όπως στο πλύσιμο των λαχανικών για το μαγείρεμα, και ότι μάλιστα ένας από αυτούς είχε έναν νεαρό για ορντινάντσα, ο οποίος του έπλενε τα ρούχα, μέχρι και τη μασέλα. Τέτοιες περιγραφές δείχνουν ότι αφηγήσεις που παρομοιάζουν τη ζωή των εξόριστων και των φυλακισμένων «με αυτή μας οικογένειας, όπου βασιλεύουν η αρμονία και η αγάπη»¹⁰ πρέπει να γίνονται δεκτές με επιφυλάξη.

Κατά τη συγκρότησή τους οι ομάδες συχνά είχαν τη βοήθεια όσων είχαν προηγούμενη εμπειρία από τη ζωή σε μια κολεκτίβα ή σε μια ομάδα συμβίωσης, κατά προηγούμενη φυλάκισή ή εξορία. Σε άλλες περιπτώσεις οι φυλακισμένοι ή οι εξόριστοι έβρισκαν υπολείμματα προηγούμενων κοινοβιακών οργανώσεων¹¹ και βασιζόνταν στην υπάρχουσα γνώση των τοπικών συνθηκών. Από τις βιογραφίες γνωστών κομμουνιστών και συνδικαλιστών μπορούμε να κάνουμε έναν κατάλογο με τις φυλακές και τα μέρη όπου άσκησαν επιρροή: Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας πέρασε δεκαοκτώ μήνες στις φυλακές Συγγρού και έξι μήνες εξορίας στην Αίγινα κατά την περίοδο 1932-1934, δεκατέσσερις μήνες εξορίας στην Ανάφη από τον Οκτώβριο του 1937 έως το Δεκέμβριο του 1938, για να φυλακιστεί στη συνέχεια στην Ακροναυπλία και πάει λέγοντας. Ο Μήτσος Μουρατίδης, σε μια συνέντευξη που έδωσε το 1994, περιγράφει μια ζωή με περισσότερα από τριάντα χρόνια στις φυλακές και στις εξορίες – επί Μεταξά, στην Κατοχή, στον Εμφύλιο και στη δικτατορία. Ο μακρύς κατάλογος περιλαμβάνει την Ακροναυπλία το 1938, τη Μακρόνησο το 1948, τις φυλακές Αβέρωφ το 1952, τις φυλακές της Αίγινας το 1963, τη Γυάρο το 1967 και τη Λέρο το 1970.¹²

Φαίνεται ότι οι αρχές είχαν επιτρέψει τη δημιουργία και την αναδημιουργία ομάδων συμβίωσης και κολεκτίβων, και ότι δέχτηκαν τους ηγέτες τους ως εκπροσώπους των υπόλοιπων κρατούμενων ή εξόριστων. Με άλλα λόγια, μολονότι τα «κλειστά ιδρύματα» φυλακής και εξορίας ορίζονταν ως δομές των οποίων οι υπεύθυνοι αποφάσιζαν για το τι θα κάνουν οι έγκλειστοι, οι αρχές θεώρησαν βολικό να διοικούν μέσω των ιδίων των εκπροσώπων των κρατούμενων. Έτσι η συγκρότηση ομάδων συμβίωσης έδωσε στους τροφίμους και στους κρατούμενους όχι μόνο μια αποτελεσματική μορφή αυτοοργάνωσης, αλλά και μια έγκυρη μορφή εκπροσώπησης.

Αυτό που ήταν σαφές για το μεταξικό καθεστώς ήταν ότι, απομονώνοντας κομμουνιστές, συνδικαλιστές και άτομα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι εμφορούνται από αριστερές ιδέες και συγκεντρώνοντάς τους σε κλειστά ιδρύματα όπως οι φυλακές και οι τόποι εξορίας, οι κρατούμενοι θα ήταν ικανοί να δημιουργήσουν τις δικές τους μορφές ολοπαγούς ιδρύματος. Οι ομάδες συμβίωσης παρείχαν ένα πληρέστερο σύστημα μεταχείρισης και ελέγχου απ' ό,τι οι φυλακές. Αυτό που έχει

10. Μ. Κύρκος, *Πίσω από τα κάγκελα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σελ. 53.

11. Βλ. Κ. Μπίγκας, *Με την ψυχή στα δόντια: Κατοχή – Ανάφη*, Μέλισσα, Αθήνα 1966, σελ. 38.

12. G.-P. Panagiotopoulos, *Reclusion et Idéologie: une sociologie politique de la reclusion à partir de l'expérience des communistes grecs*, αδημοσίευτη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο D.E.A. – École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 1994, παράρτημα 33-40.

αποκληθεί «πανεπιστήμιο των πολιτικών κρατουμένων», μέσα από τον τρόπο ζωής του και τα εκπαιδευτικά του προγράμματα, προσέλκυσε σε νέες, αριστερές ιδέες ανθρώπους που ενδεχομένως να μην τις είχαν ενστερνιστεί πριν από τη σύλληψή τους, αλλά είχαν συλληφθεί ως ύποπτοι φορείς τους. Από την άλλη, αυτοί που ήταν ήδη αριστεροί ενίσχυαν τις απόψεις τους.

Ποιο ήταν το πρότυπο αυτής της φυλακής και των κοινοτήτων εξόριστων; Επρόκειτο άραγε για ένα θεωρητικό πρότυπο, βασισμένο σε κομμουνιστικές ή σοσιαλιστικές ιδέες, ξεσηκωμένο από τα βιβλία; Μήπως οι αρχές κοινοτικής οργάνωσης είχαν μελετηθεί κατά τη διάρκεια κάποιας περιόδου εκπαίδευσης στη Σοβιετική Ένωση; Πολλοί από τους κρατούμενους ήταν από περιοχές της Ελλάδας που είχαν συνδεθεί με τη γέννηση της ελληνικής βιομηχανίας, ιδίως στην κατεργασία και στη βιομηχανική επεξεργασία του καπνού και την υφαντουργία. Πολλοί ήταν είτε πρόσφυγες από τη Μικρασία, μετά την καταστροφή του 1922, είτε παιδιά προσφύγων. Είχαν εργαστεί στα «καπνομάγαζα», όπου πολλές εκατοντάδες εργάτες δούλευαν καθισμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο και είχαν ενταχθεί σε πολλών ειδών εργατικές οργανώσεις. Άλλοι είχαν εργαστεί ως μετανάστες εργάτες και είχαν μοιραστεί καταλύματα και έξοδα με συγχωριανούς και συντοπίτες τους. Μερικοί από αυτούς ήταν μέλη ή στελέχη συνδικάτων και είχαν καλύτερη γνώση του πώς μπορούν να λειτουργήσουν οργανώσεις, ενώ κάποια στελέχη του ΚΚΕ είχαν εκπαιδευτεί στην ΕΣΣΔ. Όποια και αν ήταν η προηγούμενη εμπειρία τους, κανείς από τους κρατούμενους δεν είχε ζήσει κοινοτική ζωή του είδους και της κλίμακας που δημιουργήθηκε στη φυλακή και στην εξορία, δηλαδή να λαμβάνονται αποφάσεις για την καθημερινή συμπεριφορά πολλών εκατοντάδων ανθρώπων, να συγκεντρώνονται τα χρήματα σε κοινό ταμείο, να οργανώνονται χρονοδιαγράμματα για τις εργασίες και την ψυχαγωγία, τα οποία είχαν συμφωνήσει όλοι να τηρούν. Το γεγονός αυτό καθιστά το πείραμα της δημιουργίας ομάδων συμβίωσης στη φυλακή και στην εξορία ακόμα πιο αξιοσημείωτο.

Η οργάνωση των ομάδων συμβίωσης κατά τη μεταξική περίοδο έχει περιγραφεί λεπτομερώς, γιατί αυτές οι ομάδες συνέχισαν να υπάρχουν μεταξύ των κρατουμένων και στην Κατοχή, και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, αλλά και αργότερα. Αυτοί που είχαν ζήσει την εμπειρία των ομάδων συμβίωσης είχαν ένα πρακτικό πρότυπο το οποίο μπορούσαν να εφαρμόσουν κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, είτε ξαναβρέθηκαν σε κάποια φυλακή ή εξορία είτε συμμετείχαν στις δραστηριότητες της Αντίστασης.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Όταν κατέστη σαφές ότι η Ελλάδα επρόκειτο να καταληφθεί από τις γερμανο-ιταλικές δυνάμεις, πολλοί άνδρες και γυναίκες που ήδη ήταν φυλακισμένοι ή εξόρι-

στοι ως πολιτικοί κρατούμενοι προσπάθησαν να δραπετεύσουν – και σε μερικές περιπτώσεις δεν εμποδίστηκαν. Πολλοί πέρασαν στις γραμμές της Αντίστασης και η εμπειρία τους από την κοινοτική ζωή στις φυλακές και στις εξορίες τους επέτρεψε να δραστηριοποιηθούν με αποτελεσματικότητα στις δραστηριότητες της Αντίστασης και να συμμετάσχουν στις νέες μορφές δημοκρατικής οργάνωσης που εμφανίστηκαν στην «Ελεύθερη Ελλάδα». Όσοι για διάφορους λόγους παρέμειναν στη φυλακή ή στην εξορία από την άνοιξη του 1941 και μετά χαρακτηρίστηκαν τώρα «αιχμάλωτοι-όμηροι του κατακτητή».¹³ Η λέξη «όμηρος» έχει εδώ μια ιδιαίτερη σημασία, γιατί τα αντίποινα για τη δράση της Αντίστασης εναντίον των δυνάμεων κατοχής δεν εφαρμόζονταν μόνο στον άμαχο πληθυσμό, αλλά και σε αυτούς που βρίσκονταν στις φυλακές ή στις εξορίες. Οι συνθήκες στη φυλακή και η πιθανότητα να εκτελεστεί κανείς αιθαίρετα, για αντίποινα, ήταν παράγοντες που οι δυνάμεις κατοχής ήλπιζαν να αποτρέψουν την αντιστασιακή δράση. Όπως παρατηρεί ο Θ. Κορνάρος, «το Χαϊδάρι ιδρύθηκε περισσότερο για τους έξω, και λιγότερο για τους ίδιους τους κρατούμενους».¹⁴

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής έγιναν περισσότερες συλλήψεις και κρατήσεις αυτών που θεωρούνταν επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη, καθώς και όσων θεωρούνταν ότι είχαν εμπλακεί σε αντιστασιακή δράση, με όποιον τρόπο και αν καθοριζόταν αυτή η δράση. Οι συνθήκες κράτησης έγιναν πολύ σκληρότερες, αλλά οι κατοχικές αρχές φαίνεται ότι συνέχισαν να αναγνωρίζουν τις οργανωτικές δομές των επιτροπών κρατουμένων. Μέλη των ομάδων συμβίωσης των φυλακισμένων ή των εξόριστων που μιλούσαν ιταλικά ή γερμανικά χρησιμοποιούνταν ως μεσολαβητές. Αντιμέτωποι με τον κοινό εχθρό, οι κρατούμενοι έβαλαν σε δεύτερη μοίρα τις μεταξύ τους διαφορές για λόγους προσωπικούς ή αρχών, με εξαίρεση τους θεωρούμενους ως τροστκιστές, οι οποίοι εξακολούθουσαν να πέφτουν θύματα μιας δεύτερης, πιο οδυνηρής, εσωτερικής απομόνωσης. Σύντομα, όπως πολλοί άλλοι Έλληνες, οι φυλακισμένοι και οι εξόριστοι άρχισαν να υφίστανται τις ελλείψεις τροφίμων, τον πληθωρισμό, την κακή διατροφή και, κατά τη διάρκεια του χειμώνα του 1941-1942, τις σοβαρές θανατηφόρες ασθένειες και τους θανάτους από την πείνα.¹⁵ Με λίγες εξωτερικές υπηρεσίες (όπως η Εργατική Βοήθεια ή ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός) ή άτομα, όπως οι οικογένειες και οι φίλοι, ικανά να βοηθήσουν λόγω της δικής τους στενότητας, και με απαγορευμένη από τις στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής τη λήψη οποιασδήποτε βοήθειας από τους ντόπιους, οι κρατούμενοι είχαν λίγη ενέργεια για να αφιερώσουν σε κάτι άλλο πέρα από τον αγώνα για την επιβίωσή τους. Μερικοί ντόπιοι οι οποίοι, στα νησιά, είχαν πρόσβαση σε πηγές διατροφής απροσπέλαστες

13. Κ. Μπίρκας, *Με την ψυχή στα δόντια: Κατοχή – Ανάμφη*, ό.π., σελ. 177.

14. Θ. Κορνάρος, *Στρατόπεδο Χαϊδαρίου*, Καραβίας, Αθήνα 1945, σελ. 52.

15. Βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Μπίρκας, *Με την ψυχή στα δόντια: Κατοχή – Ανάμφη*, ό.π., σελ. 269-442· M. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941-1944*, Yale University Press, New Haven – London 1993, ch. 3.

για τους κατοίκους των πόλεων και μερικοί καλόκαρδοι άνδρες των δυνάμεων κατοχής, ιδιαίτερα από τις ιταλικές φρουρές, κατάφεραν να παρακάμψουν τις απαγορεύσεις και να παράσχουν μικρές ποσότητες τροφής στους κρατούμενους. Μετά τη συνθηκολόγηση της κυβέρνησης Μπαντόλιο και την επακόλουθη μεταπήδηση της Ιταλίας στο συμμαχικό στρατόπεδο ως «συνεμπόλεμης», τα πράγματα για τους κρατούμενους χειροτέρευσαν, με εξαίρεση εκείνους που κατάφεραν να δραπετεύσουν ή που απελευθερώθηκαν είτε με επέμβαση της Αντίστασης είτε –για προπαγανδιστικούς λόγους– από τους ίδιους τους Γερμανούς.¹⁶

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Όταν οι δυνάμεις κατοχής εγκατέλειψαν τη χώρα τον Οκτώβριο του 1944, «η γερμανική αποχώρηση δημιούργησε τις συνθήκες για έναν ευρείας έκτασης και παρατεταμένο εμφύλιο πόλεμο».¹⁷ Το Δεκέμβριο του 1944 πολλοί άνθρωποι ύποπτοι ως συμπαθούντες την Αριστερά συνελήφθησαν και εξορίστηκαν, μερικούς από τους οποίους οι βρετανικές αρχές τους έστειλαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Μέση Ανατολή και στη βόρεια Αφρική. Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, το Φεβρουάριο του 1945, πολλοί μαχητές της Αντίστασης που κατέθεσαν τα όπλα τους συνελήφθησαν, παρό το σχετικό άρθρο που παρείχε αμνηστία στους μαχητές του ΕΛΑΣ και του ΕΑΜ, το οποίο ωστόσο δεν περιελάμβανε αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου. «Όμως δεν υπήρχε αντάρτικη δραστηριότητα που δεν μπορούσε να θεωρηθεί αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου».¹⁸

Ο εμφύλιος πόλεμος θεωρείται ότι διήρκεσε από το Μάρτιο του 1946 έως τον Οκτώβριο του 1949. Κατά τη διάρκεια αυτών των τριεσήμιαι χρόνων και πάλι όποιος ήταν ύποπτος για συμπάθεια προς τους κομμουνιστές ή άλλους αριστερούς ή είχε συμμετάσχει στην Αντίσταση στο πλευρό τους μπορούσε ανά πάσα στιγμή να συλληφθεί, να φυλακιστεί, να εγκλειστεί σε στρατόπεδο – αλλά και συχνά να εκτελεστεί. Ωστόσο η εσωτερική οργάνωση, επιφανειακά τουλάχιστον, δεν διέφερε ουσιαστικά από τις αντίστοιχες των προηγούμενων καταστάσεων – με εξαίρεση φυσικά την καθημερινή απειλή μαζικών εκτελέσεων επί Κατοχής, καθώς και την έντονη παρουσία ενός σημαντικού αριθμού θανατοποινιτών στα χρόνια του Εμφυλίου. Όλοι οι εμπλεκόμενοι, δεσμοφύλακες και δεσμώτες, είχαν ζήσει τη δικτατορία και την Αντίσταση και τα διαφορετικά νοήματα αυτής της δεκαετίας για όλους, τα οποία σημάδεψαν βαθιά το χαρακτήρα των «κλειστών ιδρυμάτων» φυλακής και ε-

16. Βλ. Χάρκιν Φλάισερ, *Στέμια και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Τόμος Β, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σελ. 283.

17. David Close, *The Origin of the Greek Civil War*, Longman, London 1995, p. 121

18. Constantine Tsoucalas, *The Greek Tragedy*, Penguin, Harmondsworth 1969, p. 92.

ξορίας, επηρεάζοντας από τη μια τη μορφή επιτήρησης και καταστολής, και από την άλλη τις προσπάθειες διατήρησης στοιχείων ανεξάρτητης οργάνωσης και ηθικού. Η κράτηση εκτεινόταν από την πλέον ανοικτή μορφή εξορίας μέχρι ακραίες μορφές κράτησης, όπως αυτή της πτέρυγας Θ' στις φυλακές της Κέρκυρας.¹⁹ Τώρα η κράτηση λάμβανε σχεδόν αποκλειστικά ακραίες μορφές.

Ο αριθμός των κρατούμενων ήταν εξαιρετικά μεγάλος και περιελάμβανε τόσο γυναίκες όσο και άνδρες, γεγονός που είχε αποτέλεσμα οι γυναίκες να φυλακίζονται και να εξορίζονται χωριστά από τους άνδρες και, κατά συνέπεια, να δημιουργήσουν δικές τους οργανωτικές μορφές. Μέλη οικογενειών γνωστών ή υπόπτων για πολιτική δραστηριότητα ή άτομα που έτρεφαν απλή συμπάθεια προς την Αριστερά συλλαμβάνονταν και κρατούνταν.²⁰

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι γυναίκες και τα κορίτσια, που προηγουμένως ήταν περιορισμένες στους παραδοσιακούς τους ρόλους και δεν είχαν την παραμικρή σχέση με κάθε μορφή πολιτικής δραστηριοποίησης, είχαν προοδευτικά εμπλακεί στην Αντίσταση. «Στα 1944, σχεδόν το ένα τρίτο των Ελληνίδων είχε πιθανότατα εμπλακεί σε κάποια μορφή αντιστασιακής δράσης».²¹ Μερικές, λίγο μεγαλύτερες, είχαν υποστεί κατά το παρελθόν φυλακίσεις και εκτοπίσεις για πολιτικούς λόγους. Οι γυναίκες αυτές, όπως και οι άνδρες τους, ήταν που προσπάθησαν, κάτω από ακόμα σκληρότερες συνθήκες κράτησης, να καθιερώσουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες τους είχαν καταστεί οικείες από την προσωπική τους εμπειρία. Οι φυλακές γυναικών και οι τόποι εξορίας τους, όπως οι φυλακές Αβέρωφ και το στρατόπεδο στο Τρίκερι, έγιναν τόποι συλλογικής οργάνωσης και αντίστασης.²²

Οι άνδρες κρατούμενοι κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ήταν και αυτοί ένα μείγμα ανδρών που είχαν συμμετάσχει στην Αντίσταση και μεγαλύτερων, με προηγούμενες εμπειρίες φυλακής και εξορίας. Σε μέρη όπου οι μαχητές της Αντίστασης και οι αρχηγοί τους κρατούνταν μαζί με μη μάχιμους, η στρατιωτική ιεραρχία και οι δομές των επιτροπών των ομάδων συμβίωσης φαίνεται ότι εμπεριείχαν μια δυναμική ανταγωνισμού, ακόμα και αντιπαράθεσης, μεταξύ τους, και μόνο οι ακραίες συνθήκες κράτησης επέτρεπαν τη συνεργασία τους. Οι αρχές συνειδητοποίησαν ότι οι ομάδες συμβίωσης και οι επιτροπές φυλακών αποτελούσαν σημαντικές εστίες διατή-

19. Βλ. Βασιλής Νεφελούδης, *Ακτίνα Θ', Ολκός*, Αθήνα 1974.

20. «Υπήρχαν οικογένειες ολόκληρες που είχαν σκορπίσει, η μητέρα στην εξορία, ο πατέρας στη φυλακή, οι γιοι στη Μακρόνησο και μετά, ενδεχομένως, όλοι μαζί στο κολαστήριο της Μακρόνησου» (Ν. Γαβριηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβριηλίδης*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 175).

21. Janet Hart, «Women in Greek Society», στο Marion Sarafis and Martin Eve (eds), *Background to Contemporary Greece*, Merlin Press, London 1990, Vol. 1, pp. 95-121, εδώ pp. 100-101· J. Hart, *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Cornell University Press, Ithaca - London 1996.

22. Ελένη Φουρτούνη, *Ελληνίδες στην Αντίσταση: Ημερολόγια και ιστορίες*, Δελφίνι, Αθήνα 1981. Βλ. επίσης J. Hart, «Women in Greek Society», *ibid*, και *New Voices in the Nation: Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, *ibid*.

ρησης του ηθικού των κρατουμένων και αντίστασης, αλλά δεν πρέπει να μπόρεσαν να τις διαλύσουν. Σε μερικά μέρη η έκταση της επιτήρησης και της καταπίεσης κατέστησαν οτιδήποτε άλλο εκτός από τις ελάχιστες μορφές οργάνωσης και δραστηριότητας εξαιρετικά δύσκολο, εντούτοις δεν έλειψαν οι προσπάθειες για κάτι τέτοιο.

Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1947 το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ κηρύχθηκαν παράνομα και έλαβαν χώρα πολλές συλλήψεις. Σε εφαρμογή του ν. 509 «Περί προστασίας της ακεραιότητας του κράτους», αυτοί που ήδη κρατούνταν σε διάφορα νησιά, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών στο στρατόπεδο στο Τρίκερι,²³ «μεταφέρθηκαν στο στρατιωτικό στρατόπεδο συγκέντρωσης "αναξιόπιστων" στρατιωτών της Μακρονήσου».²⁴ Δεν υπάρχει χώρος για την επαρκή περιγραφή και συζήτηση της οργάνωσης των στρατοπέδων συγκέντρωσης αυτού του νησιού. Οι συνθήκες κράτησης ήταν εξαιρετικά καταπιεστικές, τόσο για τους φαντάρους, οι οποίοι είχαν καταδικαστεί σε καταναγκαστικά έργα, όσο και για τους πολίτες, οι οποίοι έμεναν σε σκηνές και υποβάλλονταν και αυτοί σε ξυλοδαρμούς και βασανιστήρια προκειμένου να τους αποσπάσουν δηλώσεις μετανοίας. Ωστόσο ακόμα και εκεί υπήρξαν μορφές οργάνωσης, σε μια προσπάθεια διασφάλισης της φυσικής και πνευματικής επιβίωσης μέσα στο «πανδαμνίον της ανομίας».²⁵

Μερικές αφηγήσεις της εποχής ισχυρίζονται, ειρωνικά, ότι υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία στη φυλακή απ' ό,τι έξω, επειδή μπορούσαν να μιλούν ελεύθερα και να συναναστρέφονται όποιον ήθελαν: «Η φυλακή ήταν μια μικρή και πραγματικά δημοκρατική Ελλάδα».²⁶ Άλλοι συγγραφείς είναι πολύ πιο επικριτικοί ως προς τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκαν οι ομάδες συμβίωσης. Τώρα χαρακτηρίζονται από πολύ σαφέστερο και μεγαλύτερο βαθμό διαφοροποίησης. Προς φρίκη αυτών που θεωρούσαν ότι οποιoσδήποτε είχε πολεμήσει με την Αντίσταση έπρεπε αυτοδίκαια να είναι μέλος της ομάδας συμβίωσης, προβλέπονταν διάφορες διαβαθμίσεις ένταξης και αποκλεισμού από αυτήν.²⁷ Αυτές οι διαβαθμίσεις εκτείνονταν από το στενό ή σκληρό πυρήνα, ο οποίος περιελάμβανε αυτούς που ποτέ δεν είχαν

23. Ν. Γαβρηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβρηλίδης*, ό.π., σελ. 182.

24. Marion Sarafis, «The Aftermath 1945-1947», στο John Charalambous and Janet Warwick (eds), *Stefanos Sarafis: 60 Years of Greek History*, Polytechnic of North London Press, London 1992, pp. 79-97, εδώ p. 84.

25. M. Sarafis, «Stefanos Sarafis 1890-1957» (introduction), στο Stefanos Sarafis, *ELAS: Greek Resistance Army*, Merlin, London 1980, pp. LXXXIV. Βλ. επίσης Ν. Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966, σελ. 587. Β. Βαρθολομιάνης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσεί στα σίδερα*, ό.π. Βλ. και τον τόμο με τα πρακτικά από το ομώνυμο επιστημονικό συμπόσιο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη - Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

26. Μ. Κύρκος, *Πίσω από τα κάγκελα*, ό.π., σελ. 53.

27. Βλ., π.χ., την αφήγηση του Θανάση Ελεφάντη, στο Β. Βαρθολομιάνης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσεί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 522.

υπογράφει δήλωση αποκήρυξης του κομμουνισμού, μέχρι τους ύποπτους – είτε είχαν είτε δεν είχαν υπογράψει τέτοιες δηλώσεις.²⁸ Η δυσκολία απόσπαισης αυτών των υπονοιών είναι προφανής, και όταν κάποιος που ανήκε σε αυτές τις κατηγορίες εξέφραζε επικριτικές απόψεις για την ηγεσία της ομάδας συμβίωσης ή την ηγεσία του κόμματος (όπως επικρίσεις για τη συμφωνία της Βάρκιζας) υπήρχε κίνδυνος να αποκλειστεί από την καθημερινή ζωή της ομάδας, να γίνει ακραίας μορφής αποδιοπομπαίος τράγος,²⁹ ενώ συχνά μεταφερόταν σε άλλη πτέρυγα της φυλακής (γεγονός που δείχνει ότι η διοίκηση της φυλακής καλοδεχόταν τέτοιες αποφάσεις της ηγεσίας των ομάδων συμβίωσης της φυλακής). Μόνο μετά την 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (η οποία ακολούθησε το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956) επιτρεπόταν ο σχολιασμός των λαθών της (παλιάς) ηγεσίας του κόμματος και οι επικρίσεις στη «ζαχαριαδική» περίοδο.

Η επικοινωνία μεταξύ των φυλακών διασφαλιζόταν από πολλούς διαύλους, με εξαγορά των φυλάκων και των υπευθύνων, στέλνοντας κωδικοποιημένα μηνύματα με τη χρησιμοποίηση συμβατικών φράσεων, σφυριζοντας αποσπάσματα τραγουδιών σε περιόδους ασκήσεων. Επίσης χρησιμοποιούνταν σήματα Μορς, είτε σε ηχητική μορφή είτε προσαρμοσμένα σε χειρονομίες.³⁰ Κάθε είδους νέα που έφταναν είτε από μέσα είτε από έξω από τη φυλακή ή τον τόπο εξορίας μεταφέρονταν στα μέλη των ομάδων συμβίωσης ανάλογα με την κατηγορία στην οποία ανήκαν, με τον κλειστό κύκλο να λαμβάνει όλη την ενημέρωση, ενώ στους υπόλοιπους έφταναν φήμες και αποσπασματικές ενημερώσεις. Η διεύθυνση των φυλακών λογόκρινε το ταχυδρομείο και κάθε λογής βιβλία, εφημερίδες και περιοδικά που επιτρέπονταν. Επιπλέον η ομάδα συμβίωσης μπορούσε να επιβάλει πρόσθετη λογοκρισία.³¹ Πολιτικοί κρατούμενοι συνέχισαν να κρατούνται σε στρατόπεδα όπως αυτά της Μακρονήσου και του Αϊ-Στράτη,³² στο στρατόπεδο στο Τρίκερι και στις φυλακές Αβέρωφ³³ και μετά το τέλος του Εμφυλίου, σε μερικές περιπτώσεις για μία

28. Βλ. την αφήγηση του Μίνου Σταυρίδη, στο Β. Βαρδινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσικοί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 539.

29. Βλ. την αφήγηση του Β. Ξυφύλη, στο Β. Βαρδινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσικοί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 549.

30. Βλ. Β. Βαρδινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσικοί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 473-474.

31. Η εκ μέρους της επιτροπής άσκηση λογοκρισίας στις εφημερίδες και στα περιοδικά στις φυλακές της Αίγινας περιελάμβανε και την απόκρυψη μέρους φωτογραφιών που απεικόνιζαν γυμνές γυναίκες (βλ. Β. Βαρδινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης, *Οι μουσικοί στα σίδερα*, ό.π., σελ. 529-531).

32. Οι εξόριστοι στον Αϊ-Στράτη το 1950 είχαν λάβει οδηγία από τους ηγέτες τους να μην δημιουργούν λαχανόκηπους, γιατί αυτό θα μπορούσε να υπονοεί την αποδοχή μιας παρατεταμένης περιόδου εξορίας. Η απόφαση ανατράπηκε όταν προβλήθηκε το επιχείρημα της αναγκαιότητας «βελτίωσης της διατροφής και υγιεινής άσκησης» (βλ. Μ. Sarafis, «Stefanos Sarafis 1890-1957», *ibid.*, pp. LXXXVI: βλ. επίσης Μ. Σαράφη, *Ο στρατηγός Σαράφης όπως τον γνώρισα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1990, σελ. 60).

33. Το Φεβρουάριο του 1965 στις φυλακές Αβέρωφ υπήρχαν ακόμα γυναίκες του ΕΑΜ (βλ. J. Hart, «Women in Greek Society», *ibid.*, p. 119, n. 38).

ακόμα δεκαετία ή και περισσότερο. Η οργάνωση της ζωής όμως σε αυτά τα μέρη χρήζει ιδιαίτερης μελέτης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι μεταξικές αρχές επεδίωκαν να μεταβάλουν τις φυλακές και τις εξορίες σε ολοπαγή ιδρύματα προκειμένου να «προστατέψουν» την κοινωνία από άτομα θεωρούμενα επικίνδυνα για αυτήν και να τα τιμωρήσουν φυλακίζοντάς τα. Ήλπιζαν ότι ονόματα τόπων όπως η Ανάφη και η Ακροναυπλία θα προκαλούσαν αποτρεπτικούς συνερισμούς, έτσι ώστε να περιοριστεί σημαντικά η δράση των αντικαθεστωτικών κύκλων. Ακόμα και αν η στρατηγική αυτή είχε στεφθεί από επιτυχία, ήταν αναμενόμενο οι έγκλειστοι να προσπαθήσουν να τροποποιήσουν, να αλλοιώσουν και να καταστρέψουν το σύστημα αυτό. Αλλά συνέβη κάτι πολύ περισσότερο: Οι τόποι φυλάκισης εξελίχθηκαν σε ολοπαγή ιδρύματα διαφορετικής μορφής. Έγιναν ένας μικρόκοσμος καθημερινής ζωής του είδους της κοινωνίας που επιθυμούσαν να εγκαθιδρύσουν κάποια μέρα. Οι τόποι φυλακής και εξορίας έγιναν τίτλοι τιμής για τους κρατούμενους και τους εξόριστους: Ακροναυπιώτες, Αναφιώτες.

Αυτές οι μορφές οργάνωσης αντιπροσώπευαν κάτι πολύ περισσότερο από μια αντιδραστική, διεστραμμένη υποκουλτούρα, από αυτές που θα πίστευε κανείς ότι θα γεννιούνταν στα κλειστά αυτά ιδρύματα. Στην πραγματικότητα, από πολλές απόψεις οι φυλακές και οι τόποι εξορίας δεν ήταν εντελώς «κλειστά» ιδρύματα. Γι' αυτούς που ζούσαν σε αυτές τις κοινοτικές οργανώσεις κατέστη εφικτό να πειραματιστούν σε έναν πλήρη τρόπο ζωής. Τα πρακτικά προβλήματα της καθημερινής ζωής, της μάθησης και της ψυχαγωγίας κάτω από συνθήκες κράτησης, οι οποίες ποίκιλλαν από περιοριστικές έως καταπιεστικές, αντιμετωπίστηκαν με μορφές οργάνωσης, για τις οποίες η εμπειρία απέδειξε ότι ήταν εφαρμόσιμες. Αυτό ήταν μια εκπαιδευτική εμπειρία, με την ευρεία έννοια του όρου, για όλους όσους ενεπλάκησαν σε αυτήν.

Μετάφραση

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ